

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (кінець XVIII — початок XX ст.)

УКРАЇНСЬКУ літературу від кінця XVIII ст. і до початку XX ст. називають «новою». Поряд із назвою «нова література» вживається й назва «література XIX—початку XX ст.», бо саме цю епоху вона охоплює. Зрозуміло, що з погляду сучасних естетичних критеріїв і уявлень література цього періоду вже втратила новизну, і назва залишилася традиційною, як, наприклад, «нова історія» чи «нова філософія». Але з погляду історико-літературного вона відповідає і змістові, і формі. Порівняно з давньою це була література нової тематики, нового героя і нового мовного оформлення. Її покликано до життя нова епоха — епоха пробудження національного життя і національних рухів, боротьби проти соціально-національного гніту, створення національних держав. Саме цим жив увесь слов'янський світ наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Акумуляючи суспільно-естетичні настрої і потреби, література як складова частина національної художньої свідомості піднімає проблеми життя народу, його мови, історії, культури, соціальної і національно-визвольної боротьби. Зрозуміло, що визначальною для пізнання народу, його самосвідомості й світосприйняття була усна народна творчість. Саме вона й послужила найпотужнішим джерелом нових образів та ідей, прокладаючи в літературі шлях демократичним героям, живій народній мові.

Столітній шлях розвитку нової української літератури був позначений складними, неоднозначними в художньому відношенні процесами. Але це був шлях поступальний, еволюційний, хоч і розвивалася нова література в умовах адміністративно-цензурних утисків, заборон і принижень. Питання «бути чи не бути?» літературі українського народу як народу офіційно забороненого і зневаженого стояло впродовж всього XIX ст., відповідно впливаючи на творчі критерії та орієнтири. За відсутності української держави література перейняла на себе функціональні обов'язки неіснуючих державних інститутів: вона захищала, обороняла, відстоювала права й інтереси народу, витрачаючи часто енергію далеко не на творчі процеси. Саме цим пояснюється соціальна заангажованість нової української літератури, переважання у ній громадянських мотивів і настроїв. Оскільки ядром народу було селянство, саме воно берегло морально-етичний і культурно-естетичний досвід нації, то й головним героєм нової української літератури був селянин. В силу неоднозначності своєї художньої сутності (ідейно-тематичної спрямованості, типу героя, художніх особливостей) нова українська література поділяється на кілька етапів: література кінця XVIII—40-х рр. XIX ст.; література 40—60-х рр. XIX ст.; література 70—90-х рр. XIX ст.; література кінця XIX—початку XX ст. Зрозуміло, що будь-яка періодизація є умовною, але так чи інакше вона відображає основні віхи й тенденції літературного розвитку.

Так, література кінця XVIII — 40-х рр. XIX ст. характеризується новим поглядом на народ як позитивного героя художнього твору, що обумовило й відповідну систему художніх засобів. Джерелом оновлення і змісту, і форми стала народна поезія. Інтерес до неї був викликаний процесами слов'янського національно-культурного відродження з їх активізацією фольклористичних рухів і наукових студій. Записи народних пісень, вміщені у збірниках М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича,

явили неповторну красу змісту і мови, продемонструвавши високі художні можливості народнопоетичного слова. На основі живого народнорозмовного джерела виробляється літературна мова, першозразок якої подав І. Котляревський у своїй «Енеїді». Основні творчі методи літератури цього періоду — це просвітительський реалізм і романтизм; основні жанри — бурлескно-травестійна поема, байка, балада, соціально-побутова п'єса, етнографічно-побутова повість.-Основні представники—І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, М. Шашкевич та ін.

У 40—60-х рр. XIX ст. проблемно-тематичне коло літератури ґрунтується на такій пекучій суспільно-політичній проблемі, як кріпацтво і пошуки шляхів боротьби з ним. Розширюється і поновлюється ідейно-художня і жанрова палітра літератури. Утверджується принцип художньої правди як вірності самому життю, його фактам і типовим образам; видозмінюється художній погляд на світ і спосіб його зображення - основним творчим методом стає реалізм, який у творчості Т. Шевченка стає гостро-викривальним. Продовжує розвиватися романтизм. Провідними жанрами цього періоду були поетичні (Т. Шевченко, [П. Куліш, Ю. Федькович) та прозові (П. Куліш, Марко Вовчок, А. Свидницький). Центральною постаттю в літературному процесі того часу є Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури. Творчість Кобзаря представила український світ і українську свідомість у всіх їх вимірах (історичному, суспільно-політичному, морально-етичному, естетичному тощо).

Література 70—90-х рр. XIX ст.— це період розвинено-реалізму, його розквіт. Нова суспільно-політична ситуація (пореформена дійсність) видозмінила і тематично-образний ряд української літератури. Сучасність поставала різких контрастах, у різноликості життєвих фактів і пів: становище пореформеного села, класове розшарування в ньому, протистояння низів і верхів суспільства, життя найманих робітників-заробітчан, інтелігенції, земських чиновників, сільських багатіїв тощо. Широта охоплення дійсності, її соціально-психологічний аналіз, показ основних соціальних конфліктів, якісно новий рівень художності й стильове розмаїття — це те, що визначило характер літературного процесу 70—90-х рр. XIX ст.

Найбільшого розвитку набувають жанри соціально-побутової та соціально-психологічної повісті і роману, а також реалістичної драми і комедії. Література цього періоду представлена іменами Марка Вовчка і Панаса Мирного, Л. Глібова і С. Руданського, А. Свидницького і І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Кропивницького і І. Карпенка-Карого, П. Грабовського і І. Франка. Вершинною постаттю літературного процесу 70—90-х рр. XIX ст. була постать І. Франка.

Література кінця XIX — початку XX ст.— найвищий етап художнього розвитку нової української літератури. Він характеризується дальшим розвитком і водночас оновленням художніх засобів і прийомів дослідження людини (психологізм, натуралізм, посилення суб'єктивного авторського начала), активним стильовим пошуком, урізноманітненням художніх напрямів і течій, їх складною взаємодією і співіснуванням (реалізм, імпресіонізм, неоромантизм, символізм, модернізм). У літературу приходить нова творча генерація, що започатковує нову літературну школу.

Виховані на кращих зразках вітчизняної літератури, збагачені європейським художнім досвідом, письменники кінця XIX — початку XX ст. найбільшу увагу приділяють філософському осмисленню становища людини в суспільстві, взаємозв'язку особи і суспільства, одиниці й маси. Посилена увага до внутрішнього світу людини, її духовності зумовила такі визначальні риси, як філософічність, інтелектуалізм, ліризм оповіді. Найбільш відповідними жанрами для втілення нового матеріалу стали інтелектуальна, ідеологічна чи психологічна драма і драматична поема (Леся Українка) та психологічна повість і новела (М. Коцюбинський, Марко Черемшина, В. Стефаник, Лесь Мартович, О. Кобилянська та ін.). Найвищого свого розвитку досягає українська проза, явивши так звану «нову школу» письма. «Коли старші письменники виходять від мальован-ня зверхнього світа — природи, економічних та громадських обставин і тільки при допомозі їх силкуються зробити зрозумілими даних людей, їх діла, слова й думки, то новіші йдуть зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магичною лампою, освічують усе окружене (...) Зверхніх подій в... зміст входить дуже мало, описів ще менше: факти, що творять... головну тему, се, звичайно, внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи», — так характеризував нову манеру письма І. Франко.

Визначальною рисою літературного процесу зламу століть була і активізація критичної думки, представлена іменами І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. Письменники-критики висловили новий погляд на питання народності літератури, її національної самобутності, продемонстрували глибинне розуміння її провідних тенденцій та перспектив розвитку.

Історичне підґрунтя розвитку української літератури

1764 р. – скасування гетьманства; 1773 р. – скасування Запорозької Січі; запровадження кріпацтва;

- масове закриття народних шкіл;

-ліквідація друкарства;

-занепад освіти;

- прийняття законів, указів, що забороняли поширення української мови в Україні (Указ Петра I про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних (1720), наказ Петра II про переклад в Україні державних постанов та розпоряджень з української російською (1729), Указ про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753), заборона українських театральних вистав, перекладів українською мовою тощо).

Але у відповідь на кріпосницький і національний гніт посилюється опір народних мас, активізується культурно-громадське життя:

Вибухи народних повстань;

Організація Кирило-Мефодіївського братства (Т. Шевченко, М. Гулак, П. Куліш, М. Костомаров та ін.);

Вихід «Книги буття українського народу» М. Костомарова, у якій автор обурюється з приводу підневільного становища України, закликає до національного відродження;

Відкриття гімназій, ліцеїв, університетів;

Вихід першої граматики української мови Олексія Павловського;

Поява перших газет, журналів, альманахів («Молодик», «Ластівка», «Український альманах»);

Відкриття Харківської публічної бібліотеки, поява науково-літературних гуртків;

Вихід трьох збірок українських народних пісень за редакцією М. Максимовича;

Зародження нового українського театру (перші професійні театри – у Харкові, Києві, Полтаві);

Розвиток української музики і живопису (видатні кобзарі: Остап Вересай, Андрій Шут; композитори: М. Маркевич, С. Гулак-Артемівський; художники: Д. Левицький, В. Боро-виковський, Т. Шевченко).

1798 р. – вихід перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського, що знаменувало початок нового етапу в історії української літератури, зародження нової української літератури з живою народною мовою.

Розмовною мовою були написані драматичні твори І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник».

Процес становлення нової української літератури завершується виходом у світ «Кобзаря» Т. Шевченка (1840).

Розрізняють три періоди розвитку нової української літератури:

1) перші десятиліття XIX ст.;

2) 40 60-ті роки XIX ст.;

3) 70 – 90-ті роки XIX ст.

Характерні ознаки нової української літератури: Розвиток шляхом народності;

Вплив сентименталізму й романтизму – літературних течій, що прийшли із Заходу; на першому плані протест народу проти соціального й національного гноблення;

- поява Нових тем Соціальної та національної неволі, спільної боротьби трудящих проти

царату, запроданства частини козацької старшини;

Поява Нових образів Народних месників, жінки-страдниці, сатиричні образи царів, панів-лібералів;

- поява Нових жанрів: Ліро-епічна поема, віршована байка, балада, соціальна та історич

на повісті, реалістична драма, громадянська та інтимна лірика.

Передумови розвитку нової української літератури

До кінця XVIII століття Україна була повністю загарбана й упокорена двома сусідніми імперіями: західна її частина – Австрійською, східна – Російською. Особливо нестерпним був колоніальний гніт у підросійській Україні. Основні його вияви такі.

1. Підпорядкування церкви. 700 років, із часів хрещення Русі, Київська митрополія була автономною і підпорядковувалася патріархові Царгородському. 1684 року московити підступом і примусом домоглися від патріарха відлучення Української церкви від Царгорода і підпорядкування її Москві. Поступово з нашої церкви витравили все демократичне, самобутнє і перетворили її на ефективний засіб русифікації та зробили опорою самодержавства.
2. Знищення державності. Віроломно порушуючи Переяславську угоду 1654 року, московські царі спочатку розкололи Україну навпіл, віддавши ще на 150 років Правобережжя Польщі, а на Лівобережжі (в Гетьманщині) раз за разом урізали автономію, доки 1764 року Катерина II зовсім скасувала гетьманство. 1768 року московські війська знову ж таки віроломно потопили в крові Коліївщину – національно-визвольне повстання на Правобережжі проти Польщі. А незабаром Росія поневолила й свого союзника Польщу разом з Правобережжям.

1775 року Катерина II наказала армії знищити Запорозьку Січ – твердиню української свободи й демократії. Саму назву «Україна» було заборонено вживати, а територію колишньої держави поділили на кілька так званих новоросійських і південно-західних губерній.

3. Закріпачення селянства. 1783 року за указом тієї ж таки Катерини українське селянство і значну частину козацтва було обернено на кріпаків – фактично рабів, цілковиту власність поміщиків.
4. Ліквідація освіти. Разом з кріпацтвом на нашу землю з Росії прийшло неучтво. Окупаційна влада масово закривала народні школи, що були до того майже в кожному українському селі. Ще в 1740-х роках на одному лише Лівобережжі працювало 866 початкових шкіл, а 1800 року не було вже жодної. 1817 року російський уряд закрив Києво-Могилянську академію. Так само знищувалися друкарні, заборонялося друкувати навіть букварі.
5. Масове зросійщення. Імперія жорстоко викоринювала навіть найдрібніші вияви українського патріотизму (як зневажливо говорили росіяни – «мазепинства»). Тисячі й тисячі старшин, козаків, священників за це було замордовано або вислано в Сибір на каторгу. Натомість усіяло заохочувалося зречення українцями своєї мови, культури, духовності – зросійщення. Тому представники насамперед вищих верств

українського суспільства – шляхти, козацької старшини, духовенства – масово зросійщувалися.

Багато хто в цій ситуації доходив висновку, що українська мова, література, культура, сама нація неминуче зникнуть назавжди. Однак сталося навпаки. Очевидно, спрацював механізм національного самозбереження – розгорнулося чергове потужне українське національне відродження. Його творцем стала насамперед інтелігенція – верства, що з розвитком капіталізму постійно зростала, набувала суспільного авторитету. А ґрунт, об'єкт і водночас енергетичне джерело цього відродження – багатомільйонний простий народ, селянство, його жива мова, прекрасний, багатий фольклор.

З певних причин розпочалося відродження ще в добу класицизму. Однак по-справжньому спалахнуло воно вже в наступну добу – романтичну.

На початку ХІХ століття таємнича Україна – своєю трагічною й героїчною історією, чарівною природою й піснею – захопила романтичну інтелігенцію, насамперед чужоземну. 1818 року англійський поет Джордж Гордон Байрон пише поему «Мазепа», через десять літ однойменний твір виходить з-під пера такого ж геніального француза Віктора Гюґо. У польській літературі виникла «українська школа». З'являються українські теми і в російській літературі («Зиновій-Богдан Хмельницький, або Звільнення Малоросії» Федора Глинки, «Войнаровський», «Наливайко» Кіндрата Рилєєва, «Полтава» Олександра Пушкіна). Поступово сформувався надзвичайно привабливий міф (поетичний образ) України.

Зрозуміло, не залишав цей міф байдужими і вітчизняних інтелігентів. Насамперед вони почали збирати перлини народної творчості, а відтак зацікавилися звичаями, традиціями, повір'ями народу, тобто українською душею. Незабаром з'являються перші збірники української народної поезії з цікавими передмовами – «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» Миколи Цертелєва (1819), «Малоросійські пісні, видані Михайлом Максимовичем» (1827, 1834), шість томів «Запорозької старовини» Ізмаїла Срезневського (1833-1838), «Руське весілля» Йосипа Лозинського (1835). Початком українського ренесансу в Галичині став вихід 1837 року альманаху «Русалка Дністровая» Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького. Поступово відокремлюються в окремі науки українська фольклористика й етнографія. Першим видатним вітчизняним фольклористом і етнографом став Михайло Максимович.

Ґрунтовні розвідки з українського фольклору й етнографії друкували також Микола Маркевич, Микола Костомаров, Осип Бодяньський та багато інших. Найвагомішою фольклорно-етнографічною працею романтичної доби стали двотомні «Нотатки про Південну Русь» Пантелеймона Куліша (1856).

Отже, українське відродження початку ХІХ століття найяскравіше виявилось у фольклористиці й літературі. У цей час з'явилася ціла плеяда визначних майстрів слова. Найавторитетніші з них – Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. Їхня творчість розбудила, піднесла національну свідомість мільйонів українців.

З розвитком капіталізму почав зростати і загальнокультурний рівень на українських землях: відкриваються гімназії (у першій половині ХІХ століття їх було вже 10), ліцеї (в Одесі та Ніжині), Харківський і Київський університети. 1818 року виходить друком перша граматика української мови Олексія Павловського. У Харкові та інших великих містах з'являються перші газети й журнали («Харьковскій Демокритъ», «Украинский вѣстникъ», «Украинский альманахъ»). На жаль, з огляду на вимоги цензури, усі

періодичні видання були російськомовними, хоча й друкували часто статті з історії України, фольклору й етнографії. У Харкові ж таки відкрилася публічна бібліотека.

Українську науку того часу представляли математик Михайло Остроградський, філолог Ізмаїл Срезневський, геолог Никифор Борисяк, історики Дмитро Бантйш-Каменський, Осип Бодянський, Микола Маркевич (автор п'ятитомної історії України).

Зароджується й новий український театр. Перші професійні театральні колективи було засновано в Харкові, Києві та Полтаві. Музичне мистецтво розвивали видатні кобзарі Андрій Шут і Остап Вересай, композитори Микола Маркевич і Семен Гулак-Артемівський (автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»). Якісно оновилося й малярство. Це виявилось в творчості таких майстрів пензля, як Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Тарас Шевченко.

Таким чином, *Григорій Сковорода виявився останнім представником давньої літератури.*

Твір, який започаткував нову українську літературу, — це «Енеїда» Івана Котляревського (три початкові частини поеми з'явилися друком **1798** року). Чому саме вона?

- ◆ Це був перший твір, написаний не старою книжною, а живою народною розмовною мовою.
- ◆ В основі твору – національно-соціальна проблематика, докладно змальоване життя народу.
- ◆ Поема створена на основі фольклорної традиції.

Власне, оце і є ті ознаки, що відрізняють нову літературу від давньої. **Перший драматичний твір нової української літератури** – «Наталка Полтавка» Івана Котляревського (1819), а **перший прозовий твір** – повість «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка (1832).

Специфіку нового письменства можна окреслити одним словом, яке тоді було воістину священним, – народність. Що ж означає це поняття?

Від межі XVIII–XIX століть основою нації починають вважати народ (етнос), а значить, і народну мову та народну творчість, де найповніше виявляється душа нації. Отож сама собою відходить у минуле штучна староукраїнська літературна (книжна) мова. Відтепер найвищим взірцем художності в літературі стає народне мистецтво.

Принцип народності вимагає від письменника змальовувати й досліджувати зовнішнє (побутове, суспільно-політичне) і внутрішнє (духовне) життя народу, тобто національну душу.

Такий підхід зумовив поступове творення нової літературної мови, єдиної для всіх українських земель, на основі народної, а це, у свою чергу, приводило до згуртування нації, до усвідомлення її права на державну самостійність.

Важливо, що нова українська література почала розвиватися в епоху **класицизму**.